

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Торчинська Тамара Анатоліївна

УДК 811.161.2(07)+81'373.2

**РОЗВИТОК НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ РІДНОЇ МОВИ ЗАСОБОМ ОНОМАСТИЧНОГО
МАТЕРІАЛУ**

13.00.02 – теорія і методика навчання української мови

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата педагогічних наук

Київ – 2005

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі методики викладання української мови і літератури Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: член-кореспондент АПН України,
доктор педагогічних наук, професор
Біляєв Олександр Михайлович,
Інститут педагогіки АПН України,
головний науковий співробітник
лабораторії навчання української мови

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Плющ Марія Яківна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, професор
кафедри української мови

кандидат педагогічних наук, доцент
Климова Катерина Яківна,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка, завідувач
кафедри філології і лінгводидактики

Провідна установа: Черкаський національний університет імені Богдана
Хмельницького, кафедра методики викладання і
культури української мови, Міністерство освіти і науки
України, м. Черкаси

Захист дисертації відбудеться 8 вересня 2005 року о 17.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.07 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, Київ-30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано 4 липня 2005 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

Л. В. Кравець

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. У Державному освітньому стандарті з української мови зазначається, що зміна соціальних функцій української мови, надання їй статусу державної послужили важливою підставою для переорієнтації мети її навчання в загальноосвітній школі в цілому і початковій ланці зокрема. Зміст предмета „українська мова” повинен визначатися комунікативно-діяльнісним підходом, який передбачає активну участь школярів у навчальному процесі з мови, де особливого значення набувають саме мовленнєві дії – слухання, говоріння, читання й письмо.

Свідоме ставлення до мови починається із проникнення в її лексичне багатство. Оскільки слово – найактивніша одиниця мовлення, то вивченню лексеми слід приділяти належну увагу на всіх освітніх рівнях. Достатній лексичний запас і свідоме його розуміння – одна з умов вільного володіння усним і писемним мовленням, що є фундаментальною основою розвитку навчально-пізнавальної активності дітей молодшого шкільного віку не лише на уроках мови, а й у процесі вивчення всіх інших предметів початкової ланки освіти.

Саме у початковій школі закладаються основи світосприймання дитини, виховуються почуття патріотизму і гуманізму, формується добросовісне ставлення до навчання, активізується пізнавальний інтерес, поглиблюється внутрішня потреба до здобуття й усвідомлення знань. Тому кожному вчителю потрібно відповідально ставитися до осмислення основного змісту навчання, закладеного в чинних підручниках, а в разі необхідності, творчо підійшовши до його аналізу, самому розробити або дібрати з кращих художніх творів той матеріал, який розширив би світогляд учнів і викликав у них потребу самостійно пізнавати сутність виучуваного.

Одним з ефективних засобів, який може допомогти молодому поколінню у частковому розв’язанні проблеми національного відродження, є використання ономастичного матеріалу, що має практично невичерпні навчальні і виховні можливості. Такий зміст навчання, як засвідчує практика роботи окремих учителів загальноосвітніх шкіл, постійно стимулює пізнавальну активність учнів, сприяє виробленню у них умінь користуватися словом, допомагає виявляти та розвивати потенційні можливості школярів, впливає на формування україномовної особистості в цілому.

На необхідність використання локального ономастичного матеріалу у навчально-виховному процесі з дітьми у свій час вказували А. Ф. Дістервег, Я. А. Коменський, Й. Г. Песталоцці, Ж. Ж. Руссо. Їхні ідеї були творчо розвинуті В. П. Вахтеровим, О. В. Духновичем, Т. Г. Лубенцем, Д. Д. Семеновим та іншими педагогами.

У спеціальних дослідженнях А. М. Алексюка, Б. Г. Ананьєва, Л. П. Аристової, Ю. К. Бабанського, Н. М. Бібік, П. Я. Гальперина, В. В. Давидова, М. А. Данилова, Г. С. Костюка, І. Я. Лернера, М. М. Махмутова, Т. І. Шамової, І. І. Щукіної та інших розкривається сутність навчально-пізнавальної активності, ставляться і вирішуються окремі питання, пов'язані з розвитком у дітей пізнавальних інтересів, пізнавальної потреби, пізнавальної активності і самостійності в навчально-виховному процесі.

Дослідження лінгводидактів переконують, що без належної навчально-пізнавальної активності не може бути успішного засвоєння знань із жодного предмета. Досягнення у навчанні – джерело внутрішніх сил дитини, яке породжує бажання вчитися і продукує енергію для подолання навчальних труднощів. Фундаментальні дослідження доводять, що саме завдяки специфіці розвитку психіки дітей молодшого шкільного віку за визначених умов навчання закладається продуктивний тип навчально-пізнавальної активності, який істотно впливає на успіх подальшого здобуття освіти в середніх і старших класах.

Психологічні аспекти проблеми навчально-пізнавальної активності учнів шляхом роботи над словом відображені у працях Л. І. Айдарової, Л. С. Виготського, М. І. Жипкевича, Г. С. Костюка, І. О. Синиці.

Педагогічні і методичні основи роботи над збагаченням активного словника і розвитку на його засадах навчально-пізнавальної активності учнів розробляли Ф. І. Буслаєв, Я. А. Коменський, В. О. Сухомлинський, К. Д. Ушинський.

Особливо великого значення роботі над словом надавали і надають у своїх наукових працях українські педагоги і лінгводидакти С. Х. Чавдаров, О. М. Біляєв, Л. О. Варзацька, М. С. Вашуленко, Л. І. Мацько, В. Я. Мельничайко, М. І. Пентилюк, М. Я. Плющ, О. Н. Хорошковська.

Питання принципів відбору лексичного матеріалу для використання молодшими школярами в усному і писемному мовленні розглядаються у працях А. П. Каніщенко, Т. В. Коршун, Л. О. Кутенко, С. І. Олійника, О. Н. Хорошковської.

У дисертаційних дослідженнях Н. Б. Голуб, Т. Л. Грубої, В. А. Каліш, А. П. Каніщенко вдало розв'язується проблема формування лексичних умінь і навичок школярів, удосконалення їхнього мовлення як бази для розвитку пізнавальної активності шляхом роботи над словом як основною мовною одиницею.

Проте окремих монографічних досліджень, присвячених розвитку навчально-пізнавальної активності учнів початкової школи на основі ономастичного матеріалу на уроках рідної мови в початкових класах, немає.

Усе зазначене вище свідчить про недостатнє опрацювання проблеми, дослідженню якої присвячено нашу дисертаційну працю, і зумовлює її **актуальність**.

Таким чином, вибір теми „**Розвиток навчально-пізнавальної активності молодших школярів на уроках рідної мови засобом ономастичного матеріалу**” визначається, з одного боку, соціальною значущістю оволодіння словом як найбільш активною одиницею мовлення, а з іншого – недостатнім опрацюванням проблеми навчально-пізнавальної активності молодших школярів шляхом роботи над ономастичним матеріалом як засобом розвитку україномовної особистості. Період, коли тісно переплітаються риси дошкільного дитинства і типові особливості психологічного формування школяра, надзвичайно багатий можливостями розвитку, які важливо своєчасно помітити і підтримати. Як відомо, основи психічних якостей індивідууму закладаються і розвиваються в молодшому віці. Тому особлива увага вчених на сучасному етапі формування особистості учнів 1-4 класів спрямована на виявлення тих внутрішніх резервів у дітей цього віку, використання яких дасть можливість успішно готувати їх до активної навчальної роботи та трудової діяльності в подальшому житті.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складником наукової проблеми “Теорія та технологія навчання української мови та літератури в середній школі” кафедри методики викладання української мови та літератури Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 9 від 27 травня 1999 року) і узгоджена бюро Ради з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 4 від 23.05.2000 р.)

Об'єкт дослідження – рівень розвитку навчально-пізнавальної активності на уроках рідної мови в початковій школі.

Предметом дослідження є засоби ефективного розвитку навчально-пізнавальної активності учнів 1-4 класів у процесі вивчення рідної мови, зокрема опрацювання ономастичного матеріалу.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що застосування системи завдань із використанням ономастичного матеріалу на уроках рідної мови у початкових класах за лінійно-концентричним (спіралевидним) принципом навчання буде ефективно впливати на рівень розвитку навчально-пізнавальної активності і лексичного збагачення усного і писемного мовлення учнів.

Мета дослідження полягає у створенні науково обгрунтованої й експериментально перевіреної методики використання ономастичної лексики на уроках рідної мови як засобу розвитку навчально-пізнавальної активності учнів початкової школи.

Досягнення мети передбачало розв'язання таких **завдань**:

– дослідити рівень навчально-пізнавальної активності у дітей молодшого шкільного віку на уроках рідної мови;

- виділити ефективні форми роботи, раціональне поєднання методів і прийомів, які стимулюють навчально-пізнавальну активність молодших школярів у процесі вивчення рідної мови;

- створити науково обґрунтовану й експериментально перевірену методику розвитку навчально-пізнавальної активності учнів початкових класів шляхом використання ономастичного матеріалу.

Реалізація поставленої мети і визначених завдань та вірогідність сформульованої гіпотези можлива за **умов**:

- наявності програми розвитку навчально-пізнавальної активності молодших школярів засобом ономастичного матеріалу;

- укладання словника-довідника ономастичного матеріалу для впровадження в навчально-виховний процес на уроках рідної мови в початковій школі;

- створення цілеспрямованої системи вправ, які ґрунтуються на використанні ономастичної лексики.

Методологічною основою дослідження є наукові положення про єдність мови і мислення, свідомості та діяльності, про роль мови як основного засобу спілкування, пізнання та джерело збагачення і розвитку духовних цінностей суспільства.

Теоретична основа дослідження – наукові праці мовознавців (Л. А. Булаховського, Л. І. Мацько, О. О. Потебні, В. М. Русанівського, І. Огієнка) про слово – основну мовну одиницю, словниковий склад української мови, формування української лексики, а також дослідження психолінгвістів і методистів (О. М. Біляєва, Л. О. Варзацької, М. С. Вашуленка, В. Я. Мельничайка, Т. Л. Грубої, К. І. Пономарьової, Л. Б. Попової, Т. Ф. Потоцької, І. О. Синиці, О. Н. Хорошковської) з питань лексичного збагачення мовлення учнів і розвитку їхнього зв'язного мовлення.

Для розв'язання поставлених завдань у дисертаційному дослідженні використовувалися такі **методи**:

- **теоретичні**: аналіз лінгвістичної, психологічної, методичної літератури та змісту чинних підручників з рідної мови для 2-4 класів чотирирічної початкової школи; теоретичне осмислення й узагальнення перспективного педагогічного досвіду вчителів;

- **емпіричні**: діагностичні спостереження за рівнем розвитку навчально-пізнавальної активності учнів початкових класів та обсягом використання ономастичного матеріалу вчителями на уроках рідної мови; бесіди з учнями, вчителями, вихователями груп продовженого дня; анкетування, інтерв'ювання, психолого-педагогічне спостереження (пасивне та у формі співучасті), проведення експерименту – констатувального, формувального, контрольного;

– **статистичні**: кількісна та якісна обробка експериментальних даних.

Дослідження проводилося у **три етапи**.

Перший етап (1997-1999 н. р.). Вивчалася лінгвістична і психолого-педагогічна література; досліджувався стан проблеми в педагогічній теорії і практиці; розроблялися і впроваджувалися діагностичні завдання констатувальних зрізів; моделювалася система роботи над розвитком навчально-пізнавальної активності молодших школярів у процесі вивчення рідної мови з використанням ономастичного матеріалу.

Другий етап (1999-2001 н. р.). Проводилася експериментально-дослідна робота відповідно до розробленої програми і методики дослідження; перевірялася ефективність запропонованої методики; апробовувалася цілеспрямована система вправ із використанням ономастичного словника, укладеного для учнів початкової школи.

Формувальний експеримент передбачав перевірку ефективності експериментально-дослідної програми із блоком вправ на ономастичному матеріалі, який стимулював навчально-пізнавальну активність учнів 1-4 класів у процесі вивчення рідної мови.

Третій етап (2001-2004 н. р.). Узагальнювалися й уточнювалися результати експериментально-дослідної роботи; формулювалися висновки; розроблялися методичні рекомендації; впорядковувалися навчальні тлумачні ономастичні словники-мінімуми для учнів.

Для педагогічного експерименту було обрано п'ять шкіл м. Умані Черкаської області (шість експериментальних і шість контрольних класів – всього 280 учнів) та дві сільські школи Хмельницької області (три експериментальні і три контрольні класи – всього 140 учнів). Разом в експерименті взяли участь 420 школярів.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у розробці експериментально-дослідної програми розвитку навчально-пізнавальної активності молодших школярів та цілеспрямованої системи дидактичного матеріалу з використанням ономастичної лексики, які активізують пізнавальні здібності дітей молодшого шкільного віку у процесі вивчення рідної мови. У ході дослідження виявлено доцільність оптимального поєднання методів, прийомів і форм роботи (з використанням парної та групової) для ефективного розвитку навчально-пізнавальної активності учнів 1-4 класів на уроках української мови і практично доведено вплив ономастичного матеріалу на навчально-пізнавальний інтерес, діяльність та навчальну активність школярів.

Особистий внесок здобувача. Дослідження виконане автором самостійно. У працях, написаних у співавторстві, основні теоретичні висновки та узагальнення належать автору дисертаційного дослідження.

Теоретичне значення дослідження полягає у створенні цілісної системи роботи з ономастичним матеріалом на уроках рідної мови в початкових класах, розкритті сутності та

особливостей цього процесу, визначенні дидактичних умов його ефективності, апробуванні методичних рекомендацій, які можуть становити певну цінність для активізації пізнавальної діяльності та розвитку мовлення учнів.

Практичне значення дослідження визначається експериментально перевіреними висновками про позитивний вплив ономастичного матеріалу на навчально-пізнавальний інтерес, діяльність, внутрішню потребу і навчальну активність учнів. Сформульовані в роботі положення та методичні рекомендації можуть бути використані в удосконаленні шкільних програм, підготовці підручників, розробці лекційних курсів та практичних занять з методики навчання рідної мови для студентів, у практичній роботі вчителів.

Вірогідність результатів дослідження забезпечується методологічною та теоретичною обґрунтованістю вихідних положень, відповідністю методів дослідження його меті і завданням, кількісним і якісним аналізом результатів експериментальної роботи в початкових класах.

Результати дослідження відбито в 14 **публікаціях**, з них 5 – у збірниках, які входять до переліку видань, затверджених ВАК України як фахові.

На захист виносяться такі **основні положення**:

1. Навчально-пізнавальна активність молодших школярів – це вміння раціонально поєднувати розумову і практичну навчальну діяльність у роботі над всебічним розумінням слова як основної мовної одиниці в усному і писемному зв'язному мовленні.

2. Пізнавальна активність учнів на уроках мови в 1-4 класах забезпечується оптимальним поєднанням методів і прийомів роботи з використанням цілеспрямованої системи дібраного ономастичного матеріалу за спеціально укладеною навчальною програмою для учителів початкової ланки освіти.

3. Пізнавальна активність учнів початкових класів у процесі вивчення рідної мови проявляється в наявності навчального інтересу до об'єкта пізнання та внутрішньої потреби в пізнанні раціональних способів розумової діяльності, а також у сформованості уміння здійснювати пошуки вирішення навчальних завдань як під керівництвом учителя, так і самостійно з перенесенням здобутих знань у нові умови.

4. Розвитку пізнавальної активності молодших школярів сприяє використання різноманітних форм роботи у процесі вивчення рідної мови (групової, парної, парно-групової, колективної на базі диференційованої групової).

Апробація і впровадження результатів дослідження. Основні результати роботи доповідалися та обговорювалися на всеукраїнських науково-практичних конференціях „Сільська початкова школа: стан, проблеми, перспективи” (Умань, 1999), „Українська національна ідея: витоки і сьогодення” (Умань, 2000), „Сучасна освіта в сільській школі: управління, навчальні та виховні аспекти” (Дніпропетровськ, 2003); міжвузівській науково-

практичній конференції „Лінгвогеографія Черкащини” (Умань, 2000); звітно-наукових конференціях Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини; засіданнях кафедри методики викладання української мови і літератури Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова та кафедри теорії і методики початкового навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Пропонована методика роботи з ономастичним матеріалом експериментально перевірялася у школах м. Умані та Хмельницької області, обговорювалася на заняттях з курсу методики викладання української мови в початкових класах зі студентами педагогічного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини та слухачами курсів підвищення кваліфікації вчителів початкових класів шкіл м. Умані. Результати дослідження впроваджувалися у навчальний процес Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка про впровадження № 928/03 від 19. 11. 2004 р.) і Хмельницького державного гуманітарного інституту (довідка про впровадження від 24. 09. 2003 р.).

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (всього 330 найменувань). Загальний обсяг роботи 219 сторінок. Робота містить 17 таблиць і 1 діаграму. Додатки до дисертації видрукувані окремим примірником обсягом 101 сторінка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, гіпотезу та методи дослідження, його наукову новизну, теоретичне і практичне значення, сформульовано положення, що виносяться на захист, а також подано інформацію про апробацію результатів дослідження.

У першому розділі – „**Теоретичні засади ономастичної роботи у початковому навчанні рідної мови**” – визначено особливості власних назв, проаналізовано програми, навчальну та методичну літературу з рідної мови, з'ясовано місце роботи з ономастикомом на уроках рідної мови у початкових класах, описано психолого-методичні умови засвоєння учнями онімів.

В опрацюванні лінгвістичного аспекту проблеми дослідження з'ясовано, що на педагогічних факультетах (факультетах підготовки вчителів початкових класів) потрібно знайомити студентів з ономастичним матеріалом та методикою його використання на уроках рідної мови, оскільки цього вимагає зміст навчання, закладений у підручниках „Рідна мова” для початкових класів. Наявність у них 713 бібліонімів, 544 антропонімів, 256 топонімів, 142 зоонімів і 233 онімів інших класів (загальна кількість онімів – 1888 слів) спонукає вчителя

проводити систематичну роботу, спрямовану на розуміння і засвоєння учнями ономастичної лексики.

Детальний аналіз змісту навчання рідної мови у початковій школі дає можливість зробити висновки, що, крім основного навчального матеріалу, закладеного в підручниках, учителям необхідно мати цілеспрямований допоміжний. Їхнє поєднання забезпечить успіх у досягненні мети, яка стоїть перед кожним педагогом початкової ланки освіти: сформувати і розвинути пізнавальний інтерес до об'єкта пізнання і до самого процесу навчальної праці, постійно удосконалювати навчально-пізнавальну активність молодших школярів шляхом використання різноманітних форм роботи в навчально-виховному процесі, виявляючи та розвиваючи потенційні можливості учнів 1-4 класів, озброюючи їх знаннями ономастичного матеріалу, призначення якого – глибоко пізнавати слово, а через нього – і світ навколо себе.

Школа має не лише забезпечувати всебічний розвиток дитини, удосконалювати її здібності й обдарування, а й формувати громадянина України, здатного до свідомого суспільного вибору. При цьому особлива роль у початковій школі належить урокам мови, які є першою сходинкою формування, розвитку і вдосконалення україномовної особистості. Навчальний матеріал з мови мусить бути конкретним, а форма викладу – емоційною, цікавою, захоплюючою.

Поклавши в основу експериментально-дослідної роботи погляди науковців (психологів та педагогів) щодо умов забезпечення і розвитку навчально-пізнавальної активності молодших школярів та її структурних компонентів, ми розробили свою програму розвитку навчально-пізнавальної активності дітей молодшого шкільного віку засобом використання ономастичного матеріалу на уроках рідної мови в початкових класах. Оскільки у змісті навчання початкової школи на уроках української мови перевага надається таким онімам, як імена, прізвища, клички тварин, назви рік, поселень і країн, то саме цю лексику ми й виділили як основну, яка на цьому етапі має значний вплив на пізнання дитиною свого родоводу та назв навколишньої дійсності, в якій вона зростає, розвивається, утверджується як україномовна особистість.

Найбільш важливою психолого-методичною умовою засвоєння учнями власних назв є розуміння навчання як пізнавальної діяльності, у ході якої дитина не просто засвоює навчальний матеріал, а й пізнає світ. Основою такої діяльності є злиття засвоюваного суспільного досвіду із власним, особистим, досвідом, який постійно збагачується у процесі навчання.

Аналіз літератури з питань вивчення розвитку пізнавальної активності дав змогу зробити такі висновки:

– проблема ґрунтовно опрацьовується у дослідженнях педагогів та методистів, однак засвідчено недостатній зв'язок теорії з практикою через нерозробленість ефективних прийомів

роботи і відсутність цілеспрямованої системи дидактичного матеріалу з окремих навчальних дисциплін, які здатні активізувати розумову діяльність школярів;

– для успішного розвитку навчально-пізнавальної активності учнів у початковій ланці освіти учитель мусить професійно орієнтуватися в оптимальному поєднанні методів і прийомів роботи, у способах поєднання розумової і практичної навчальної діяльності на уроках, різноманітних формах роботи (парній, груповій, парно-груповій, колективній на базі диференційованої групової);

– навчально-пізнавальна активність буде адекватно здійснюватися за умови наявності цілеспрямованої системи дидактичного матеріалу як додаткового засобу щодо основного змісту навчання.

Наше дослідження доводить, що об'єктивною передумовою загального зниження навчального інтересу і пізнавальної активності учнів 2 і 3 класів у процесі вивчення рідної мови є невідповідність змісту і методів навчання наявним у дітей пізнавальним потенційним можливостям і пізнавальним потребам. Це виражається у вузькому спрямуванні змісту навчального мовного матеріалу, одноманітності завдань механічно-тренувального характеру, відсутності в підручниках настанови на пошукову, творчу діяльність учнів молодшого шкільного віку, заміні проблеми загального розвитку школярів підходами до формування лише спеціальних інтелектуальних умінь і навичок, недостатньому застосуванні різноманітних форм організації навчальної діяльності учнів.

Вивчення й аналіз педагогічної і методичної літератури показали, що питання організації ономастичної роботи у початкових класах висвітлене недостатньо. Оскільки показником рівня розвитку будь-якої наукової галузі є розроблена, теоретично обґрунтована система основних понять, а ономастика в школі такої системи поки що немає, то її необхідно визначити. Це дасть змогу ефективно співпрацювати і теоретикам, і практикам ономастики, озброїть їх єдиним інструментом для роботи у відповідній галузі педагогіки.

Вимагають більш глибокого теоретичного опрацювання і практичного схвалення й інші проблеми, від вирішення яких залежить не тільки використання ономастичного матеріалу у навчально-виховній діяльності школи, але і зміцнення зв'язків школи з життям, на що вказує і шкільна практика, яка вимагає наукового підходу до вивчення проблеми впливу ономастики на засвоєння знань учнів і вироблення мовленнєвих умінь. Необхідність такої вимоги визначається тим, що педагогічна наука недостатньо з'ясувала й обґрунтувала принципи відбору ономастикону з метою використання його у вивченні української мови в початкових класах, не розробила рекомендацій щодо характеру ономастичного матеріалу, який може бути застосований вчителем у навчальному процесі, не визначила конкретних вказівок і порад про використання цього матеріалу в цілому.

Наступним етапом дослідження було вивчення динаміки навчально-пізнавальної активності на уроках рідної мови. У цьому напрямі не лише аналізувався досвід роботи окремих учителів сільських шкіл Хмельницької області та міста Умані Черкаської області, але й проводилося опитування студентів-заочників трьох ВНЗ та слухачів курсів підвищення кваліфікації. Кількість респондентів становила 522 особи.

У ході констатувальних зрізів встановлено, що процес впровадження онімів у навчально-виховну діяльність початкової школи має епізодичний характер, не відзначається систематичністю та цілеспрямованістю, проте цікавість учителів та учнів до ономастичного матеріалу високий: засвідчено стабільне бажання учасників навчально-виховного процесу активніше використовувати власні назви на уроках не тільки української мови, а й інших предметів, а також у позакласній роботі.

Реалізація анкетного опитування та результати виконання першої і другої груп завдань констатувальних зрізів дають підстави говорити про недостатній рівень володіння учнями початкових класів ономастичними відомостями (як тими, що введені у шкільні програми і підручники, так і тими, що є важливими і необхідними для розвитку ономастичних умінь, але поки що залишаються поза увагою школи).

Аналіз констатувальних зрізів дає змогу зробити висновки про недостатній рівень навчально-пізнавальної активності молодших школярів на уроках рідної мови, причиною чого є відсутність комплексної програми розвитку навчально-пізнавальної активності учнів на уроках мови та допоміжних до основного змісту навчання систем дидактичного матеріалу, які активізують розумову діяльність учнів початкових класів.

Для цілеспрямованої роботи вчителя, спрямованої на розвиток навчально-пізнавальної активності учнів початкової ланки освіти, потрібно вирішити такі завдання:

- скласти комплексну програму розвитку пізнавальної активності учнів на уроках мови, спрямовану на формування україномовної особистості молодших школярів засобом використання ономастичного матеріалу;
- підготувати систему дидактичного матеріалу, яка стимулює навчально-пізнавальну активність учнів у процесі роботи над ономастиком;
- відібрати форми роботи, методи та прийоми, педагогічні дії, форми контролю знань, поєднання яких буде сприяти ефективному розвитку навчально-пізнавальної активності дітей на уроках рідної мови в початковій школі.

У другому розділі – **„Умови педагогічного стимулювання навчально-пізнавальної активності молодших школярів засобом ономастичного матеріалу”** – описано хід педагогічного експерименту, при цьому особлива увага приділена кількісному і якісному аналізу результатів дослідного навчання.

З'ясовано, що розвиток навчально-пізнавальної активності учнів 1-4 класів за розробленою методикою буде здійснюватися більш результативно за умови наявності цілеспрямованої системи дидактичного матеріалу та словника ономастичної лексики для дітей.

Враховуючи цю умову, ми систематизували дидактичний матеріал, експериментально перевірили його і дійшли висновку, що використання онімів допоможе кожному педагогу початкової ланки освіти підтримувати в учнів на уроках мови пізнавальний інтерес, удосконалювати знання про слово як основну мовну одиницю, підвищувати культуру власного мовлення, пізнавати історію українського народу, корені свого родоводу, навколишній тваринний та рослинний світ.

Система роботи з вивчення ономастичного матеріалу розглядалася як цілеспрямований процес, який передбачає певну послідовність ознайомлення учнів з різними групами власних назв. Зразком такої послідовності визначено наступну поетапність опрацювання ономастикону: а) відшукування у тексті власних назв; б) визначення диференційних ознак онімів; в) з'ясування семантики власних назв; г) пояснення історії виникнення онімів; г) подача іншої цікавої інформації про власні назви та їхні денотати.

Вправи, розроблені для експериментальної методики навчання, спрямовувалися на послідовне поглиблення ономастичної поінформованості школярів і формування у них практичних умінь диференціювати апелятиви і оніми. Залучений до навчального процесу ономастичний матеріал використовувався для активізації пізнавальної діяльності учнів, розвитку мовлення школярів, ілюстрування і конкретизації основних програмних положень, закріплення і систематизації вивченого матеріалу та перевірки міцності і усвідомленості його засвоєння, урізноманітнення самостійної роботи, здійснення зв'язку навчання з життям тощо.

Багатство змістових компонентів ономастичної роботи визначило різноманітність методів і прийомів її здійснення. На етапі отримання знань переважно застосовувалися усний виклад учителем матеріалу (розповідь, пояснення), евристична бесіда з учнями, проблемний метод. Під час формування умінь та навичок передусім використовувалися робота з підручником та метод вправ.

На уроках рідної мови впроваджувалися різноманітні форми роботи із залученням онімії: тренувальні усні та письмові вправи, різні види диктантів, самостійні творчі роботи з певними групами лексики, мовні ігри, загадки, ребуси, шаради, кросворди тощо. Підбір матеріалу проводився відповідно до планування уроків з теми, із врахуванням вікових особливостей школярів. Особлива увага зверталася на забезпечення інтересу і бажання дітей виконувати вправи пізнавального характеру, які вимагали спостережливості, вольових і розумових зусиль.

У ході експерименту, відповідно до навчальної мети, на кожному уроці виконувалися різні типи вправ: пропедевтичні, вступні, пробні (попереджувальні, коментовані,

пояснювальні), побіжні, тренувальні (за зразком, інструкцією, завданням), творчі, контрольні. Як правило, у роботі зі школярами під час опрацювання вправ оптимально поєднувалися методи та прийоми роботи, які активізують їхнє мислення: аналітичні, аналітико-синтетичні, синтетичні.

Серед вправ, зміст яких насичений ономастичною лексикою, виділялися різні типи завдань:

- активізація розвитку уваги до змісту ономастикону, вироблення здатності вибору ономастичної лексики відповідно до її вживання у певній ситуації;
- формування умінь використовувати ономастичний матеріал при побудові тексту, поєднуючи назви за семантикою та комунікативною цінністю;
- удосконалення знань і вмінь правильно добирати поєднувані з ономастичною лексикою слова на позначення ознак та дій;
- формування умінь добирати видові ономастичні поняття до родових та навпаки;
- виявлення творчих можливостей учнів шляхом роботи над розкриттям лексичного значення слова та текстотворення з використанням різних власних назв (у навчально-виховний процес переважно вводилися антропоніми, топоніми, космоніми, біблїоніми та зооніми).

Упровадження у навчально-виховний процес ономастичної лексики, дібраної за семантичною і комунікативною цінністю, веде до суттєвих позитивних зрушень в активному словниковому запасі молодших школярів, який є основою для вироблення мовленнєвих навичок, завдяки чому забезпечується розвиток пізнавального інтересу до вивчення мови, формуються раціональні форми розумової діяльності та уміння використовувати здобуті знання у практичній роботі. Подібні результати простежувалися в кожному експериментальному класі, причому значно кращі результати були у тих класах, де настрої, почуття, емоції дітей і вчителя були єдиним цілим, спрямованим на прояв внутрішніх творчих можливостей учнів на уроках рідної мови.

Позитивна емоційна і психологічна атмосфера у класі, бажання учителя різноманітними прийомами роботи заохотити дітей до творчості з використанням ономастичної лексики, як ми переконалися у процесі формувального експерименту, мали вплив не тільки на розвиток пізнавальної потреби кожного учня, а й на позитивні результати в пізнанні навколишнього світу та поліпшенні якості знань школярів.

Вірогідність і обґрунтованість результатів проведеного дослідження знайшли своє відображення в таблицях, зразках дитячої творчості та в додатку, де представлено матеріали, розроблені та впорядковані нами для проведення експериментальної роботи. Їх успішно можуть використовувати учителі у роботі з дітьми не лише з метою розвитку пізнавальної активності молодших школярів на уроках рідної мови, а і як додатковий матеріал на уроках читання, при

організації гурткової роботи, підготовці ранків на теми: „Мій родовід”, „Наші імена та прізвища”, „стежинами краси рідного краю” тощо.

Проведений експеримент дає підстави зробити висновки про те, що використання різних форм роботи (зокрема парної і групової) в організації пізнавальної навчальної діяльності у поєднанні із системою цілеспрямованого додаткового матеріалу стимулює розвиток пізнавальної активності учнів молодшого шкільного віку, розвиває їхні навчальні можливості, виховує такі якості характеру, які сприяють виробленню уміння поповнювати свої знання самостійним шляхом, переносити їх у нові умови і використовувати у повсякденному житті.

Дані нашого дослідження засвідчують істотне зростання рівня пізнавальної активності в учнів експериментальних класів: треті класи – на +17 %; четверті класи – на +21 %, і значне зменшення кількості школярів з низьким рівнем активності: треті класи – на –31,8 %; четверті класи – на –17,6 %. Водночас суттєвих змін у контрольних класах не спостерігалось, однак певні зрушення у розвитку пізнавальної активності все ж були, оскільки кожний учитель намагався зробити все для того, щоб діти училися з цікавістю і були активними у пізнавальній діяльності. Також значно активізувався словниковий запас, який є фундаментальною основою розвитку не лише пізнавальної активності, а й формування особистості молодших школярів.

Загальні висновки

Результати експериментально-дослідної роботи дають підстави стверджувати, що розвиток пізнавальної активності на уроках рідної мови буде успішним, якщо навчальна діяльність зацікавлює учнів. Цього можна досягти за умови: а) наявності у школярів позитивного ставлення до навчального предмета, а в учителів – творчих пошуків в організації навчально-виховного процесу; б) уміння школярів ставити запитання, спрямовані на виявлення і розуміння глибини виучуваного матеріалу; в) сформованості в учнів внутрішнього бажання доповнювати й уточнювати відповіді товаришів; г) прагнення школярів займатися вивченням предмета у вільний від уроків час та доцільних мотивів навчання; г) дійового ставлення до процесу засвоєння знань; д) навчальних можливостей; е) оптимального поєднання методів і прийомів, дібраних учителем для ефективного розвитку пізнавальної діяльності; е) забезпечення єдності раціонального й емоційного в навчальній діяльності і правильного педагогічного керівництва процесами пізнання учнів на уроках рідної мови.

Експериментальне навчання на уроках української мови, спрямоване на розвиток пізнавальної активності учнів початкової школи, підтвердило необхідність і можливість, поряд з використанням основного змісту навчання, запроваджувати у навчальний процес систему вправ з використанням ономастичного матеріалу, проблемно-пізнавальні завдання, локальний матеріал, ілюстративні тематичні ребуси, етимологічні міні-словники, тлумачні словники

ономастичних груп лексики для розвитку творчих здібностей учнів, уривки з художніх творів, насичені ономастичною лексикою.

Розвиток пізнавальної активності буде більш результативним, якщо в навчальному процесі пізнавальні завдання проблемного характеру використовувати систематично і цілеспрямовано, здійснювати тісний і плавний перехід від виконання репродуктивних завдань до проблемних з доречним і помірним використанням зорової наочності, а також дидактичних ігор, які позитивно впливають на виховання вольових зусиль дітей молодшого шкільного віку.

Дослідно-експериментальна робота переконує в тому, що висока організація навчальної діяльності і педагогічних дій учителя, спрямованих на розвиток пізнавальної активності учнів, дає плідні результати за умови, якщо у школярів постійно підтримується інтерес до навчання, ведеться цілеспрямована робота над формуванням внутрішньої пізнавальної потреби, стимулюються у процесі навчання морально-емоційні якості особистості, удосконалюються навчальні можливості. Такий підхід допомагає виявити в учнів молодшого шкільного віку потенційні можливості, які закладені у кожної дитини самою природою, і знайти шляхи їх розвитку.

Розвиток пізнавальної активності в учнів 1-4 класів насамперед залежить від поєднання раціонального й емоційного в навчальному процесі з опорою на оптимальне співвідношення його з творчими можливостями школярів; від удосконалення різноманітних форм роботи на уроці в організації навчальної діяльності; від методів і прийомів, які забезпечують взаємопроникнення системи знань і практичних умінь.

Дослідження не вичерпало всіх аспектів порушеної проблеми. Як об'єкт вивчення, заслуговує на увагу організація позакласної роботи з ономастикомом. Перспективним, на нашу думку, є дослідження наступності щодо цілеспрямованого вивчення ономастичного матеріалу на уроках мови у середніх та старших класах. На подальше вивчення чекає і така проблема, як ономастична підготовка учителя початкових класів.

У додатках вміщено:

Тлумачний ономастичний словник-мінімум для молодших школярів на позначення імен з їхніми варіантами, назв свят, символічних та божественних назв.

Система вправ з використанням ономастичної лексики у роботі над іменником і правописом слів з великої букви.

Дидактична система вправ з використанням ономастичної та апелятивної лексики (на матеріалі міжпредметних зв'язків: мова – читання).

Словник тематичних груп лексики з використанням ономастичного та апелятивного матеріалу (для розвитку зв'язного мовлення у роботі над іменниками).

Види етимологічних вправ для пропедевтичного розуміння етимології ономастичної та апелювальної лексики учнями 1-2 класів.

Тлумачний словник-мінімум для використання у 5-8 класах на уроках української мови, історії, географії.

Основний зміст дисертаційного дослідження відбитий у 14 публікаціях:

1. Торчинська Т. А. Методика вивчення різних класів власних назв на уроках рідної мови у початкових класах // Наука і сучасність: Збірник наукових праць. – Ч. 1. – К.: Логос, 1999. – С. 255-268.

2. Торчинська Т. А. Власні назви на уроках мови у першому класі як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів // Наука і сучасність: Збірник наукових праць. – Том ХХУ. – К.: Логос, 2001. – С. 280-287.

3. Торчинська Т. А. Можливості розвитку пізнавальної активності учнів початкових класів через зміст навчання (на основі ономастичного матеріалу) // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Спеціальний випуск „До витоків становлення української педагогічної науки”. – К.: Науковий світ, 2002.– С. 312-314.

4. Торчинська Т. А. Стимулювання навчально-пізнавальної активності молодших школярів шляхом удосконалення форм роботи з ономастичним матеріалом // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – Випуск 5. – К.: Науковий світ, 2002. – С. 128-133.

5. Торчинська Т. А. Система роботи з ономастичним матеріалом як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів початкових класів // Вісник Черкаського університету. Серія „Педагогічні науки”. – Випуск 41.– Черкаси, 2002. – С. 132-136.

6. Торчинська Т. А. Антропоніміка на уроках мови (До питання про вивчення та тлумачення особових імен) // Педагогіка і методика початкового навчання: Теорія і практика: Збірник наукових праць. – Умань, 1996. – С. 47-54 / У співавторстві. Автором розроблено систему завдань на основі власних особових імен.

7. Торчинська Т. А. Ономастична підготовка майбутніх учителів початкових класів // Навчально-виховний процес в середній та вищій школі: проблеми, пошуки, перспективи: Збірник наукових праць. – Випуск 3. – Умань, 1997. – С. 266-268 / У співавторстві. Автором визначено завдання, які сприятимуть ономастичній підготовці студентів педагогічних факультетів.

8. Торчинська Т. А. Ойконімія Південно-Західного Поділля XV століття // Гуманітарні науки: проблеми, пошуки, перспективи: Збірник наукових праць. – К., 1997. – Частина IV. – С.

96-101 / У співавторстві. Автором досліджено словотвірну структуру назв поселень вказаного періоду.

9. Торчинська Т. А. Онімія підручників з рідної мови для початкових класів // Мовознавство. Літературознавство. Методика: Збірник наукових і навчально-методичних праць. – Випуск 1. – К.: Знання, 1999. – С. 85-89.

10. Торчинська Т. А. Вивчення топонімів на уроках рідної мови в початкових класах // Сільська початкова школа: стан, проблеми, перспективи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К.: Знання, 1999. – С. 41-43.

11. Торчинська Т. А. Ономастикон на уроках мови в початкових класах: навчальний і виховний потенціал його використання // Українська національна ідея: витоки і сьогодення: Матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К.: Знання, 2000. – С. 81-83.

12. Торчинська Т. А. Ономастичний матеріал на уроках української мови у початкових класах // Лінгвогеографія Черкащини: Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції. Умань, 25-26 травня 2000. – К.: Знання, 2000. – С. 93-94.

13. Торчинська Т. А. Ономастикон на уроках рідної мови у початкових класах: мета і педагогічні умови використання // Молодь і мовознавство: Збірник наукових праць. – Умань: Графіка, 2002. – С. 133-135 / У співавторстві. Автором визначені педагогічні умови використання ономастикону у школі.

14. Торчинська Т. А. Власні географічні назви на уроках рідної мови у 3 класі // Молодь і мовознавство: Збірник матеріалів загальноуніверситетської звітної-наукової конференції викладачів, аспірантів і студентів (15-16 травня 2003 року). – Вип. 2. – Умань: Графіка, 2003. – С. 105-106 / У співавторстві. Автором запропонована система топонімів для використання на уроках мови.

Торчинська Т. А. Розвиток навчально-пізнавальної активності молодших школярів на уроках рідної мови засобом ономастичного матеріалу. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02 – теорія і методика навчання української мови. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2005.

У дисертації описано систему методичної роботи над ономастичним матеріалом у початковій школі на уроках рідної мови за розробленою автором експериментально-дослідною програмою навчально-пізнавальної активності молодших школярів, яка містить структурні компоненти, умови розвитку, педагогічні дії, види навчально-пізнавальної діяльності та їхнє навчально-виховне призначення. Досліджено можливості розвитку навчально-пізнавальної

активності через зміст навчання, схарактеризовано організаційні форми і методи навчального процесу. З'ясовано умови педагогічного стимулювання навчально-пізнавальної активності молодших школярів на реально розробленій системі дидактичного матеріалу. Визначено вплив ономастичного матеріалу на рівні розвитку навчально-пізнавальної активності та на підвищення результативності навчання молодших школярів у цілому.

Дослідження дає конкретний матеріал для подальшого вдосконалення навчально-виховного процесу в початковій школі з перспективою продовження роботи у 5-8 класах.

Ключові слова: навчально-пізнавальна активність, активізація навчально-пізнавальної діяльності, ономастичний матеріал, пізнавальний інтерес, система практичних завдань з ономастики в початкових класах.

Торчинская Т. А. Развитие учебно-познавательной активности младших школьников на уроках родного языка посредством ономастического материала. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения украинскому языку. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2003.

Проблема развития учебно-познавательной активности в процессе формирования личности младшего школьника не может быть решена без постоянного внимания к словарной работе в связи с той важной ролью, которую имеет лексика в коммуникативно направленном изучении родного языка.

Результаты экспериментально-исследовательской работы свидетельствуют, что развитие познавательной активности на уроках украинского языка будет возможным, если учебная деятельность захватывает внутренний мир школьника, а указанная проблема рассматривается как дидактическая и воспитательная. Успех в этом направлении зависит от: а) наличия у детей и учителя положительного отношения к учебному предмету; б) умения школьников ставить вопросы, направленные на выявление и понимание глубин изучаемого материала; в) сформированности в учеников внутреннего желания дополнять и уточнять ответы товарищей; г) стремление детей заниматься изучением предмета в свободное от уроков время и целесообразных мотивов обучения; д) действенного отношения к процессу усвоения знаний; е) учебных возможностей школьников; ж) оптимального сочетания приемов и методов, отобранных учителем для эффективного развития познавательной деятельности; з) обеспечения единства рационального и эмоционального в учебной деятельности и правильного педагогического руководства процессами познание учеников на уроках родного языка.

Экспериментальное обучение на уроках украинского языка, направленное на развитие познавательной активности учеников младшего школьного возраста, подтвердило

необходимость и возможность, рядом с использованием основного содержания обучения, вводить в учебный процесс целенаправленную систему дидактического материала с использованием ономастического материала, проблемно-познавательные задачи, локальный материал, иллюстративные тематические ребусы, этимологические мини-словари, толковые словари ономастических групп лексики для развития творческих способностей учеников, отрывки с художественных произведений, насыщенные ономастической лексикой.

Развитие познавательной активности будет более результативным, если в учебном процессе познавательные задачи проблемного характера использовать систематически и целенаправленно, если осуществлять тесный и плавный переход от выполнения репродуктивных задач к выполнению проблемных с уместным использованием наглядности, а также дидактических игр, которые положительно влияют на воспитание волевых усилий младших школьников.

Опытно-экспериментальная работа убеждает в том, что высокая организация учебной деятельности и педагогических действий учителя, направленных на развитие познавательной активности учеников, дает плодотворные результаты при условии, если в школьниках постоянно поддерживается интерес к обучению, ведется целенаправленная работа над формированием внутренней познавательной потребности, стимулируются в процессе обучения нравственно-эмоциональные качества личности, совершенствуются учебные возможности. Такой подход помогает обнаружить в учениках младшего школьного возраста потенциальные возможности, заложенные у каждого ребенка самой природой, и найти пути их развития.

Развитие познавательной активности в учеников 1-4 классов прежде всего зависит от объединения рационального и эмоционального в учебном процессе с опорой на оптимальное соотношение его с творческими возможностями школьников; от усовершенствования разнообразных форм работы на уроке в организации учебной деятельности; от методов и приемов, которые обеспечивают взаимопроникновение системы знаний и практических умений.

Исследование не исчерпало всех аспектов затронутой проблемы. Как объект изучения, заслуживает внимания организация внеклассной работы с ономастиком. Перспективным, по нашему мнению, есть исследование преемственности относительно целенаправленного изучения ономастического материала на уроках языка в средних и старших классах. С этой целью в диссертации подан, кроме дидактической системы дополнительного содержания обучения для начальных классов с использованием ономастического материала, толковый ономастический словарь, рекомендованный учителям 5-8 классов для интегрирования уроков языка, истории, географии. На дальнейшее изучение ждет и такая проблема, как ономастическая подготовка учителя начальных классов.

Ключевые слова: учебно-познавательная активность, активизация учебно-познавательной деятельности, ономастический материал, познавательный интерес, система практических задач из ономастики в начальных классах.

Torchyns'ka T. A. The development of educational-cognitive activity of junior schoolchildren at the lessons of the native language by means of onomastic material. –Manuscript.

The dissertation for the scientific degree of the Candidate of Pedagogical Science on specialization 13.00.02. – Theory and Methods of Teaching Ukrainian. – National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov. – Kyiv, 2005.

The dissertation describes the system of methodical work on onomastic material at the elementary school at the lessons of the native language according to the experimental and research program of educational-cognitive activity of junior schoolchildren developed by the author which includes structural components, conditions of development, pedagogical acts, kinds of educational-cognitive activities and their educational purpose. It researches the opportunities for educational-cognitive activity development through the contents of training and characterizes organizational forms and methods of educational process. The given research work defines the conditions of pedagogical stimulation of educational-cognitive activity of junior schoolchildren according to the really developed system of didactic material. It also determines the influence of onomastic material on the level of development of educational-cognitive activity and on the increase of productivity of junior schoolchildren training as a whole.

The research provides concrete material for the further improvement of educational process in an elementary school with the prospect of continuation of work in 5th-8th forms.

Key words: educational-cognitive activity, activization of educational-cognitive activity, onomastic material, cognitive interest, system of practical tasks in onomastic at the elementary school.